

Prof. dr hab. Bożena Wójtowicz
(Wyższa Szkoła Umiejętności w Kielcach
Akademia Świętokrzyska w Kielcach)

IMPREZY TURYSTYCZNO-KULTURALNE JAKO EWOKACJA CZASÓW ŚWIETNOŚCI REGIONU ŚWIĘTOKRZYSKIEGO

1. Wprowadzenie

Województwo świętokrzyskie jest regionem Polski o niezwykle bogatej historii. Zjawiska religijne, polityczne, gospodarcze i kulturowe, które tu zachodziły, miały wpływ na cały kraj. Choć dziś odnosi się wrażenie, że teren ten leży na uboczu współczesności, to jednak pamięć o czasach dawnej świetności trwa i jest przypominana przez szereg imprez i inicjatyw kulturalnych.

Najstarsze zjawiska świetności, jeszcze z czasów poprzedzających państwowość polską, wiążą się z produkcją żelaza. U stóp Gór Świętokrzyskich istniał od połowy II w. p.n.e. do IV w. n.e. największy poza terytorium rzymskim, ośrodek produkcji żelaza. Zapomniany przez wieki, został odkryty dzięki pracom Mieczysława Radwana i jego następcy Kazimierza Bielerina.

Kolejny etap potężnego rozwoju przemysłu wydobywczego i metalurgicznego nastąpił w wiekach XVI i XVII. Wtedy to nad rzeką Bobrzą zaczęły powstawać wielkie piece wykorzystujące rodzimą rudę i rozwinięła się produkcja zbrojeniowa.

Była też Ziemia Świętokrzyska miejscem pielgrzymowania do relikwii drzewa Krzyża Świętego, znajdującej się w klasztorze benedyktyńskim na Łyścu. Jeszcze w XVII w. klasztor był celem rzesz pątników, którzy przybywali, by złożyć hołd jednej z najświętszych relikwii chrześcijan.

Wszystko to „było”, a to co było wypadło poza obieg kulturowy, zmierza ku zapomnieniu. Czasy świetności odeszły w niepamięć, przykrywa je kurz dziejów, nie funkcjonują jako żywotna tkanka organizmu.

Pozostaje jednak pamięć. Pamięć i ludzie, których pasja przywraca teraźniejszości minione czasy.

Wiele cyklicznych imprez przywołuje dawne czasy i obyczaje. Historia staje się kanwą i punktem odniesienia dla przedsięwzięć kulturalnych. Najstarszą taką imprezą są „Dymarki Świętokrzyskie” organizowane od 1967 r. w Nowej Słupi. Kto wie, czy jej nieprzerwane istnienie przez lata nie stało się ważnym motywem dla organizacji innych przedsięwzięć kulturalnych, których naczelną ideę osadzone są w tradycji regionu świętokrzyskiego? Dziś w kalendarzu cyklicznych imprez znajdujemy m.in. Świętokrzyski Rajd Pielgrzymkowy, Kuźnice Koneckie, Wytopki Ołowiu, Garcynki, Turniej Rycerski o Szablę Krzysztofa Baldwina Ossolińskiego, Turniej Rycerski o Miecz Zawiszy Czarnego, czy imprezy organizowane przez Kieleckie Bractwo Artyleryjskie dla uczczenia uchwalenia Konstytucji 3 Maja (patrz tab. 1).

2. Turystyka a kultura

Turystyka odgrywa we współczesnym świecie ważną rolę w różnych sferach życia: społeczno-ekonomicznej, psychologicznej, kulturowej i przestrzennej. Turystyka spełnia warunki, aby poprzez swoje wielokierunkowe oddziaływanie w sposób ciekawy i aktywny kształcić oraz wychowywać społeczności lokalne, a tym samym stymulować rozwój gospodarczy kraju. Jej rodzaje, uwarunkowania cywilizacyjne, tendencje rozwoju i konsekwencje społeczno-ekonomiczne odgrywają istotną rolę w różnych dziedzinach współczesnego życia.

W literaturze dotyczącej turystyki znaczną uwagę przypisuje się tematyce ekonomicznej, ruchowi turystycznemu, zagospodarowaniu oraz walorom turystyczno-krajoznawczym. Aspekty tego zjawiska w wymiarze współczesnym, np. społeczne i kulturowe, nie zostały dostatecznie zbadane i opisane. Być może wynika to stąd, że sam termin „kultura” ma wiele znaczeń.

Według *Współczesnego słownika języka polskiego* (2002) kultura to całokształt dorobku materialnego i duchowego ludzkości, wytworzonego w ogólnym rozwoju historycznym lub w jego określonej epoce. Z kolei według *Nowej encyklopedii powszechnej PWN* (2000) kultura to jeden z najbardziej popularnych terminów humanistyki i nauk społecznych. W znaczeniu najszerszym obejmuje to wszystko, co w zachowaniu się i wyposażeniu członków społeczeństw ludzkich stanowi rezultat zbiorowej działalności. Termin kultura obejmuje całokształt dorobku ludzkości społecznie utrwalonego i gromadzonego na przestrzeni dziejów.

Tabela 1. Najważniejsze imprezy kulturalne
w województwie świętokrzyskim

Nazwa imprezy	Miejsce	Rodzaj imprezy	Znaczenie imprezy turystyczno-kulturalnej
Dymarki Świętokrzyskie	Nowa Słupia	Impreza ogólnopolska, organizowana w plenerze od 1967 r.	Pokaz wytopu rudy żelaza w „piecach dymarkowych” połączonych z komentarzem naukowym
Wytopki Ołowiu	Park Etnograficzny w Tokarni	Festyn	Pokaz wytopu ołowiu tradycyjną metodą. Imprezie towarzyszą występy zespołów folklorystycznych, kiermasze sztuki ludowej
Żelazne Korzenie	Nowa Słupia	Pokazy i warsztaty archeologiczne	Przedstawienie warunków życia codziennego w starożytnej osadzie z okresu rzymskiego. Połączenie archeologicznych rekonstrukcji oraz dźwięków i brzmień towarzyszących ludziom od V w. p.n.e. po czasy średniowiecza
Jarmark u Strzecha	Starachowice Muzeum Wielkiego Pieca	Festyn	Impreza łączy elementy edukacyjne (zwiedzanie i zapoznanie się z funkcjonowaniem zabytków techniki) z elementami sztuki współczesnej
Chałupkowe Garncynki	Chałupki k. Morawicy	Impreza o charakterze festynu	Przybliżenie pracy zanikającego zawodu garncarza. Każdy z uczestników może sam spróbować wykonać przedmiot z gliny
Dożynki Świętokrzyskie	Park Etnograficzny w Tokarni	Impreza	Impreza promująca twórców ludowych, przypominająca staropolskie zwyczaje i obrzędy

Turniej Rycerski o szablę Krzysztofa Baldwina Ossolińskiego	Zamek Krzyżtopór Ujazd	Turniej rycerski	Kilkuset rycerzy zмага się każdego roku na polach turniejowych i dziedzińcu zamkowym. Imprezie towarzyszą inscenizacje historyczne, pokazy nawiązujące do wspaniałych tradycji historii i kultury Sandomierza, koncerty muzyki dawnej i tańca
Międzynarodowy Turniej Rycerski o Miecz Zawiszy Czarnego	Sandomierz-zamek	Turniej rycerski	Kilkuset rycerzy zмага się każdego roku na polach turniejowych i dziedzińcu zamkowym. W ramach imprezy organizowany jest turniej „żywych szachów”, w których główną nagrodą jest replika najstarszych w Europie szachów. Imprezie towarzyszą inscenizacje historyczne, pokazy nawiązujące do wspaniałych tradycji historii i kultury Sandomierza, koncerty muzyki dawnej i tańca
Święto Kielc	Kielce	Cykl plenerowych imprez promocyjno-kulturalnych	Koncerty, pokazy, pikniki. Areną tych przedsięwzięć są najciekawsze obiekty Kielc (zarówno plenerowe, jak i historyczne)
Harcerski Festiwal Kultury Młodzieży Szkolnej	Amfiteatr Kadzielnia w Kielcach	Festiwal	Impreza kultury młodzieżowej. Prezentacja ponad 2 tys. uczestników (zespoły taneczne, zespoły muzyczne)
Międzynarodowy Festiwal Muzyczny im. Krystyny Jamroz	Busko-Zdrój	Festiwal	Udział biorą największe gwiazdy muzyki klasycznej

Międzynarodowy Festiwal Muzyczny Muzyka w Sandomierzu	Sandomierz	Festiwal	Prezentacja największych wydarzeń muzycznych w kraju i wybitnych muzyków, mistrzowskie recitale, koncerty muzyki dawnej, symfonicznej, wokalne i kameralnej. Spotkania teatralne, spotkania z artystami, twórcami, wystawy
Zamkowe Spotkania z Muzyką	Kielce- -Karcówka Sandomierz Chęciny Pińczów	Impreza muzyczna	Artyści wykonują utwory muzyki dawnej
Międzynarodowy Festiwal Piosenki Młodzieżowej	Kielce	Festiwal	Promocja młodych wykonawców oraz ich autorskiego dorobku
Festiwal Nauki	Kielce	Festiwal	Przybliżenie zainteresowanym zakresu działań nauki. Pokazy, spotkania, odczyty i wykłady

Źródło: opracowanie własne.

Związki kultury z turystyką są powszechnie zauważalne. Kultura inspirowa ludzi do podejmowania działalności turystycznej, turystyka zaś popularyzuje dobra kulturalne. K. Przeclawski (1986) stwierdza, że turystykę można traktować jako funkcję kultury, element kultury, przekaz kulturowy, spotkanie kultur i czynnik przemian kulturowych.

Kultura ma więc wiele znaczeń. Zdaniem W. W. Gaworeckiego (1997) definicje kultury należy upatrywać po pierwsze jako definicje antropogeniczne, po drugie definicje humanistyczne. W ujęciu antropogenicznym kultura jest ogólnym przejawem ludzkich zachowań, sposobu życia, umiejętności, zwyczajów i obyczajów, wierzeń, języka, idei, norm itd. Natomiast w ujęciu humanistycznym kultura stanowi określone dziedzictwo społeczeństw i całej ludzkości wyrażające się aktywnością prowadzącą do samookreślenia się jednostki, grupy czy narodu. Być może wynika to stąd, że jest też aktywnością zmierzającą do spotęgowania wrażliwości na piękno i dobro oraz współżycia w zgodzie ze środowiskiem przyrodniczym i społecznym.

Turystyka jako zjawisko ruchliwości przestrzennej uczestniczy w two-

rzeniu i ochronie wartości kulturowych oraz w poznawaniu wartości estetycznych i moralnych, a także kształtowaniu umiejętności poznawczych (Gaworecki 1997).

W obrębie działalności turystycznej występują różnorodne dobra kultury, będące przedmiotem duchowych potrzeb turystycznych. Według A. Kołodziejczyk (1979) są to:

1. Przedmioty, miejsca i zjawiska związane z historią:
 - zabytki architektoniczne,
 - zabytki historyczne,
 - miejsca pamięci narodowej.
2. Sztuka:
 - dzieła sztuki i wyroby rzemiosła artystycznego,
 - instytucje gromadzące dobra kultury materialnej (np. muzea, biblioteki).
3. Zjawiska życia będące wykładnikiem typu i poziomu współczesnej kultury:
 - współczesne osiągnięcia techniczne, gospodarcze i naukowe,
 - instytucje kulturalne (prowadzące działalność kulturalną i kulturalno-rozrywkową, np.: kluby, teatry, kawiarnie),
 - zjawiska życia kulturalnego (np. imprezy, festiwale),
 - organizacja i sposób życia innych grup społecznych (np. style, moda, wzory zachowań).
4. Kultura ludowa (kompleksowa tradycja kultury ludowej, tj. działalność artystyczna, rzemiosło, budownictwo itp.).
5. Przyroda jako wartość kulturowa.
6. Zagospodarowanie turystyczne.

Wymienione dobra kultury mogą być przedmiotem potrzeb turystycznych, a ich zaspokajanie oznacza popularyzację dóbr kultury i duchowe wzbogacanie uczestników ruchu turystycznego.

Dziedzictwo kulturowe obejmuje wszystko to, czego dokonali poprzednie pokolenia, czyli całokształt dorobku materialnego i duchowego (Słownik... 2002). Dorobek materialny stanowią obiekty nieruchome – wszelka architektura i budowle, mające znaczenie artystyczne, naukowe i historyczne, np. zespoły miejskie, kościoły, klasztory, zespoły pałacowe i dworskie, fabryki, mosty, dworce kolejowe, banki, szpitale, młyny, groty. Dorobek to też obiekty ruchome, czyli wszelkie obrazy, rzeźby, meble, tkaniny, zbiory biblioteczne, etnograficzne, archeologiczne, fotografie, filmy i wszystkie inne przedmioty przedstawiające wartość artystyczną, historyczną lub naukową. Natomiast dorobek duchowy obejmuje twórczość literacką, naukową, muzyczną, religijną. Dziedzictwo kulturowe danego regionu powinno być poznane i otoczone ochroną.

W skali światowej, w 1972 r. na Konferencji Generalnej UNESCO w Paryżu została przyjęta konwencja dotycząca ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i natury, które dotąd traktowane były raczej oddzielnie i tym samym pojęcie dziedzictwa kulturowego uległo rozszerzeniu. Uznano, że kultura i natura stanowią integralną całość, gdyż kultura całych narodów, jak i młodych społeczności kształtuje się w określonym środowisku naturalnym, które inspiruje wszelką działalność. Również zabytek to nie tylko projekt architektoniczny i jego wykonanie, lecz wytwór danej kultury czy organizacji społecznej, tradycji, religii, a nawet wpływów wynikających z kontaktów z innymi społecznościami. Dlatego, przy takim rozumieniu terminu zabytek, na listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego zaczęto wpisywać całe zespoły, a nie pojedyncze obiekty (*Ustawa o ochronie dóbr kultury...* 1999).

3. Imprezy turystyczno-kulturalne w regionie świętokrzyskim

Współczynnik historyczny jest nieodłącznym paradygmatem wszelkich spraw ludzkich. Czym był, czym jest i czym może być człowiek, dowiadujemy się przez historię. W tym sensie należy rozumieć powszechnie znane powiedzenie Cycerona, że „historia jest mistrzynią życia”. Cyceron mówi jednak o historii i kulturze historycznej nie tylko jako o „nauczycielce życia”, ale także jako o „strażnicze tradycji”, „życiu pamięci”, „świadku czasu”. Dzięki świadomości historycznej kształtują się narody, dzięki świadomości historycznej możemy mówić o ludzkości i trwaniu humanistycznego świata wartości.

Dziedzictwo według *Współczesnego słownika języka polskiego* (2002) stanowią dobra kultury, nauki i sztuki pozostawione przez poprzednie pokolenie, spuścizna.

Dzieje każdego regionu to nauka żywa i ciekawa niezbędna dla rozwoju osobowego każdego człowieka. Bez znajomości i zrozumienia przeszłości wspólnoty lokalnej i regionalnej trudno doświadczyć uczucia dumy, zachwytu, a może i zażenowania. Uczenie się o różnorodnych problemach naszej „małej ojczyzny” to forma uczestnictwa w wielkiej wyprawie, której towarzyszy zwyczajny, ciężki trud poznawania. Na pewno warto zmierzyć się z tym wyzwaniem, choćby po to, by wyzwolić w sobie pasję i poczucie siły do realizowania ambitnych planów w przyszłości (Okła 2002).

Do ciekawych pytań zaliczamy te odnoszące się do dziedzictwa

kulturowego regionu, czyli co nas wyróżnia na tle innych obszarów Polski. Jakie trwałe wartości, materialne i duchowe, wytworzone w długo-trwałym procesie historycznym na tym obszarze są swoiste, właściwe tylko nam?

Autorka w niniejszym artykule dokonała analizy dwóch przedsięwzięć kulturalnych, które ewokują czasy świetności Ziemi Świętokrzyskiej. Są to Dymarki Świętokrzyskie i Świętokrzyski Rajd Pielgrzymkowy.

Dymarki Świętokrzyskie to impreza o charakterze festynowym, gdzie oprócz różnorodnych propozycji scenicznych, stoisk i kiermaszów rzemiosła ludowego, jako najważniejszy element prezentowana jest technologia wytopu żelaza z początków ery nowożytnej. Żelazo jest podstawowym „budulcem cywilizacji”. Opanowanie sztuki jego uzyskiwania i użytkowania pozwoliło na rozwój gatunku ludzkiego i mimo że w tej chwili mówi się o końcu epoki żelaza i rozpoczęciu wieku krzemu, należy do tej tezy podchodzić z dużą dozą ostrożności. Żelazo jest nadal podstawowym materiałem budowlanym i niezastąpionym surowcem strategicznym, a właśnie na naszych ziemiach rozkwitła sztuka jego uzyskiwania.

Impreza ta, niezależnie od swego ludycznego charakteru, spełnia ważną funkcję edukacyjną. Składa się na nią zarówno pokaz wytopu w odtworzonym piecu dymarskim, jak i pokaz obróbki uzyskiwanego surowca. W ostatnich latach imprezę wzbogacono o stanowiska edukacyjne: garncarskie, odlewnicze, złotnicze, obróbki skóry, plecionkarskie, tkackie, pozyskiwania dziegciu i smoły. Dzięki temu uzyskano pełniejszy obraz, znanych z prac archeologicznych, czasów i kultury ludzi, którzy w krainie świętokrzyskiej produkowali żelazo, nawet dla Imperium Rzymskiego. Czasy rzymskie przypominane są poprzez pokazy „legacji rzymskiej”. Jest to oddział „legionistów” w pełnym uzbrojeniu, który tworzą pracownicy naukowcy i studenci Zakładu Historii Starożytności UMCS w Lublinie. Prezentują oni uzbrojenie rzymskich żołnierzy z I i II w. n.e., rzymskie szyki bojowe, na czele ze słynną formacją „żółwia” i walkę z barbarzyńcami, nawiązując do wojen markomańskich.

Kolejną imprezą charakterystyczną dla regionu świętokrzyskiego są rajdy pielgrzymkowe. Impreza ta realizowana w formule rajdu gwiaździstego polega na przejściu grup pielgrzymkowych wyznaczonymi trasami pod opieką przewodników. Wszystkie grupy spotykają się na Świętym Krzyżu, gdzie odbywa się Msza Święta z ukazaniem relikwii Drzewa Krzyża Świętego.

Tradycje pielgrzymek na Święty Krzyż sięgają czasów średniowiecznych. Legendy wiążą umieszczenie tam relikwii z panowaniem

Bolesława Chrobrego lub Bolesława Krzywoustego. Jednak, jak podaje R. Kubicki (2004), według nowszych badań mogły one być przekazane opactwu najwcześniej między 1286 a 1308 r., najprawdopodobniej w 1306 r. lub tuż przed tą datą, przez Władysława Łokietka. Informacje o przechowywaniu relikwii na Łyścu zawiera dokument Łokietka z 1308 r. Natomiast w 1311 r. lub nieco wcześniej odbyła się pierwsza odnotowana pielgrzymka do Świętego Krzyża.

Swoje znaczenie miejsce to utraciło po potopie szwedzkim na rzecz klasztoru jasnogórskiego w Częstochowie. Mimo to klasztor na Świętym Krzyżu był nadal, choć coraz bardziej w skali lokalnej, miejscem ważnym. Tu odbywały się wielkie manifestacje patriotyczne przed wybuchem powstania styczniowego. To właśnie podczas jednej z nich usypano kopiec ku czci księcia Adama Czartoryskiego, wielotysięczny tłum śpiewał „Boże, coś Polskę” i słuchał patriotycznych mów nawołujących do walki z caratem. Kasata zakonu benedyktynów, zmiana klasztoru na miejsce dla księży emerytów, a później ciężkie więzienie wyludniły Święty Krzyż, choć nie skończył się ruch pielgrzymkowy.

Po 1945 r. władze komunistyczne niechętnie patrzyły na przejawy aktywności religijnej. Zmianę przyniosła dopiero transformacja ustrojowa, która umożliwiła podjęcie udanych prób reaktywowania ruchu pielgrzymkowego na Święty Krzyż.

4. Wnioski

W regionie świętokrzyskim odbywają się liczne imprezy, charakterystyczne dla tego terenu, które ze względu na swoją specyfikę mają rację bytu tylko w określonym miejscu. Do nich należą, opisywane w niniejszym artykule: Dymarki Świętokrzyskie i Świętokrzyskie Rajdy Pielgrzymkowe. Związane są one z miejscami i wydarzeniami właściwymi dla naszego regionu. Stanowią źródło pamięci o zamierzonych czasach, kiedy konkretne wydarzenia w sposób istotny kształtowały byt i hierarchie wartości, stanowiąc ważny kulturowy obszar egzystencji ludzkiej.

Dymarki Świętokrzyskie, niezależnie od „obudowy” ludyczno-festynowej stanowią przypomnienie kilku wieków istnienia potężnego ośrodka wydobywczego i metalurgicznego, uważanego za największy poza *limesem* rzymskim. Dymarki Świętokrzyskie to swoista wędrówka w czasie. Są one próbą odtworzenia warunków życia starożytnych hutników, ale również, a może przede wszystkim uświadomienia współczesnym znaczenia i ważności tamtych czasów. Impreza ma również walor

naukowy. Prezentowane eksperymentalne wytopy są ważnym elementem badawczym, mającym doprowadzić do uzyskania wielu istotnych odpowiedzi na pytania dotyczące odkryć i wynalazków. Do dziś nie wiadomo, jaką i gdzie nabytą wiedzę dysponowali starożytni hutnicy przybywający na nasz teren. Nie wiemy też, czy nastąpił rozwój ich wiedzy technologicznej, oraz czy była ona przenoszona na inne ośrodki produkcji żelaza. To tylko nieliczne zagadki, jakie nurtują badaczy starożytnego hutnictwa. Jest ich znacznie więcej, a zainteresowanie imprezą Dymarki Świętokrzyskie jest istotnym składnikiem motywacji badaczy.

Odkrycie ośrodka metalurgii u stóp Łysogór jest niewątpliwie powodem dumy dla współczesnych mieszkańców regionu. Impreza Dymarki Świętokrzyskie pielęgnuje to poczucie ważności zamieszkiwania na terenie istotnym dla rozwoju cywilizacji.

Krótszą tradycją mogą poszczycić się Świętokrzyskie Rajdy Pielgrzymkowe, których źródłem powstania było poczucie ważności miejsca przechowywania relikwii Drzewa Krzyża Świętego, a rokroczne zwiększanie się liczby uczestników dobrze rokuje trwałości tego przedsięwzięcia. Rajdy Pielgrzymkowe łączą w sobie współczesną formę, jaką jest turystyka pielgrzymkowa z mistycznym przeżyciem wynikającym z bezpośredniego kontaktu z najważniejszą chrześcijańską relikwią.

W Polsce znajduje się kilka relikwiarzy zawierających Drzewo Krzyża Świętego, jednak żaden z nich nie ma tak magnetycznej siły, jak relikwiarz łysogórski. Historia innych relikwiarzy nie ma w sobie cudownych legend i uroku, jaki otacza klasztor na Świętym Krzyżu.

O znaczeniu łysogórskiej relikwii świadczy choćby fakt, że nazwa całej krainy geograficznej i współczesna administracyjna nazwa województwa wywodzą się bezpośrednio od słów „Święty Krzyż”.

L. Matela i O. Sakowska (2005) stawiają tezę, że o specyfice klasztoru łysogórskiego decydują siły radiestezyjne:

z przeprowadzonych badań radiestezyjnych wynika, że w kościele mamy istotnie do czynienia z silnym promieniowaniem wynoszącym ponad 50 000 jednostek Bivisa. Najsilniej można go wyczuć w kaplicy św. Krzyża, w której wystawione są relikwie Świętego Krzyża – pięć małych drewniek oprawionych we wspianą relikwiarz i dalej, podczas medytacji na szacie św. Krzyża można odebrać symboliczne przesłania, dotyczące zarówno współczesnej funkcji tego miejsca mocy, jak i prehistorycznej roli kultowej dawnego Łysca.

Jedno jest pewne, coś przyciąga tam ludzi, a rajdy pielgrzymkowe tworzą możliwość zbiorowego przeżycia i są niezapomnianymi chwilami

dla turystów-pątników. Rajdy pozwalają również na kontakt ze świętokrzyskimi krajobrazami, dając możliwość odczucia potęgi i piękna natury. Pozostaje mieć nadzieję, że Dymarki Świętokrzyskie i Świętokrzyskie Rajdy Pielgrzymkowe będą rozwijać się i zaświadczać o wyjątkowej randze i znaczeniu Ziemi Świętokrzyskiej.

Literatura

- Gaworecki W. W., 1997, *Turystyka*, PWE, Warszawa.
- Kołodziejczyk A., 1979, *Rola elementów kultury w turystyce*, Instytut Turystyki, Warszawa.
- Kubicki R., 2004, *Stosunki społeczne, kultura i opieka społeczna* [w:] *Dzieje regionu świętokrzyskiego*, pod red. Jacka Wijaczki, Warszawa–Kielce.
- Matela L., Sakowska O., 2005, *Tajemnice Świętego Graala, templariuszy i mistyków*, Białystok.
- Nowa encyklopedia powszechna PWN*, 2000, t. 3. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Okła G. (red.), 2002, *Mała ojczyzna Świętokrzyskie. Dziedzictwo kulturowe*, Zakład Wyd. SFS, Kielce.
- Przeclawski K., 1986, *Humanistyczne podstawy turystyki*, Wyd. „It”, Warszawa.
- Ustawa o ochronie dóbr kultury*, Dz U nr 98, poz. 1150 z dn. 10.12.1999 r.
- Współczesny słownik języka polskiego*, 2002, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.

